
Molla Sadrâ'nın Tefsirinde Tasavvufî Özellikler¹

MEHMET SETİD GEÇİT ^a

Öz: Molla Sadrâ Safevî döneminde yaşamış bir felsefeci olması yanı sıra sufi bir müfessirdir. Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm adlı tefsirinde naklî ve aklî hususlara yer verdiği gibi irfan, keşf, remz gibi hususlara da yer vermiştir. Sadrâ, sahip olduğu ilmi birikiminden dolayı kelim ve felsefe gibi disiplinleri kullandığı gibi tasavvufu da ilgili kavram ve konuları da incelemiş ve bunları ayetlerin anlaşılmasında istihdam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Sufî, Tasavvuf, Molla Sadrâ, Tasavvufî Kavram.

¹ Yazarın "Molla Sadrâ'nın Kur'ân Yorumu" adlı doktora tezinden faydalanarak yazılmıştır.

^a İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, (msevidgecit@hotmail.com)

Sufi Features in Molla sadra's Commentary

Abstract: Molla Sadrah a philosopher who lived in Safavid era and sofi is commentator. Mullah Sadra's work "Tefsiru'l-Kuranı Kerim" has a significant place in theological, philosophical, jurisprudential and mystical aspects. In his work "Tefsirul Kuran" Mullah Sadra, emphasized the importance of plenty meanings. After mentioning zaher meaning of the verses, he also interpreted them Botn(symbolicaly) Despite being shiite, he had a pen without bigotry.

Keywords: mystic, Sufism, Mullah Sadra, Quran, concept of Sufism.

Giriş

Tasavvuf, zühd ve takva ile rûhî bunalımlardan, kötü duygulardan temizlenme ve dünyevî meşgalelerden kalbi uzak tutma yoludur.²

Sûfilere göre Kur'ân'ın zâhirî anlamını Arapça'ya vâkîf âlimler; bâtinî anlamını ise tasavvufta makam sahibi olan arifler bilirler. Sûfî, tasavvuf geleneğinde mürşidin terbiyesinde seyr-u sülûk aşamalarını geçerek manevî tarafını güçlendirir. Böylece kendisine ilahî sırlar açılır, ilham yoluyla kalbine ledünnî ilim verilir ve bu gizli bilgilerle âyetleri yorumlar.³

Sufî bir müfessir olan Molla Sadrâ, Safevî döneminde yetişmiştir. Bu dönemin ilk yıllarında İran'da birçok tarikat kolları ortaya çıkmıştır. 17. Yüzyıldan günümüze, tasavvuftan ziyade irfân hakkında konuşmayı tercih eden Şiî ulema sınıfı arasında da tasavvufa karşı bir muhalefet etme düşüncesini doğurmuştur. Molla Sadrâ da tasavvufa, felsefe ve hikmet karıştırarak ilahî hikmet (Hikmetu'l-Muteâlîyye) görünümünde, yeni bir yapı kazanmıştır.⁴

Molla Sadrâ'nın takipçileri sûfilere karşı müsamaha göstermekle birlikte, "sûfî" isminden kaçınmışlardır. Hatta günümüzde dahî olumsuz çağrışımlarından kaçınmak için, tasavvuf teriminin yerine irfân kelimesi kullanılmaktadır.⁵

Bu çalışmamızda Molla Sadrâ'nın tefsirinde zikrettiği kavram-

* Dr. Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, (msevidgecit@hotmail.com)

² Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahmûd ve Vasfu Tariki'l-el-Mûrid ilâ Makâmi't-Tevhîd*, (Thk., Âsım İbrâhîm el-Keyâlî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2005, I, 414; Gazâlî, Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-VII, Dâru'l-Minhâc li'Neşri ve't-Tevzî', Cidde, 2013, VIII, 291; Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, Dâru'n-Nefâis, (Thk., Muhammed Abdurrahman, el-Mer'aslı), Beyrût, 2012, s. 123; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜİF Yay., Ankara, 1974, s. 12.

³ Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsîri" *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 425.

⁴ Bkz., Seyyid Hüseyin Nasr, "Nazarî İrfân, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi", (Çev., Adnan Arslan), *İslam Araştırmalar Dergisi*, 19, 2004, s. 15.

⁵ Nasrullah Pürcevdâdî, "On iki İmam Şiîliğinde Tasavvufa Muhalefet", (Çev., Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, XXI-1, Bursa, 2002, s. 241.

ları ve yer verdiği tasavufî/irfânî konuları sistematik bir şekilde inceleyeceğiz.

2. ZİKRETTİĞİ TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Molla Sadrâ, tasavvufla ilgili bazı kavramlara ayetler ışığında açıklamalarda bulunmuştur. Tefsirinde bahsetmiş olduğu bazı kavramlar şunlardır:

2.1. Zâhir-Bâtın

Zâhir, “manası kendiliğinden anlaşılabilir yani haricî bir karineye ihtiyaç duymayacak şekilde bu manaya delâlet eden lafız” diye tarif edilmiştir.⁶ Bâtın ise, “gizli olanı bilmek, bir şeyin iç yüzüne ve bir kimsenin sırlarına vâkıf ve muttali olmak” diye tanımlanmıştır.⁷

Molla Sâdra, zâhir ve bâtın konusuyla ilgili olarak şöyle demektedir:

“İnsanın beden ve ruhtan müteşekkil olduğu gibi, Kur’ân’ın da lafız, kâğıt ve cildin dışında bir de ruhu vardır. Hadîste sözü edilen ‘Kur’ân’ın batnı’⁸ ifadesi ile kastedilenin de bu olduğu söylenebilir.

Kur’ân’ın zâhirini, insanın zâhiri ve bedeni şeklinde anlamak mümkündür. Kur’ân’ın bâtını ise beşerî hissin ötesi manasına gelen insanın bâtını olarak anlaşılabilir. Lafızlarının sathî ve zâhirî anlamından ibaret olan Kur’ân’ın zâhiri, hukuk ve fıkıh alanında hüccettir. Ancak Kur’ân’da öyle ifadeler vardır ki, her Arapça bilen onları anlayamaz. Zâhirin ve lafızların sınırının ötesine geçebilen kimseler ancak onları anlayabilir.”⁹

O, Zahr ve had onlar (Kur’ân’ı zâhiren tefsîr edenler) için, ba-

⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, “zhr” md., s. 218.

⁷ İsfehânî, *Müfredât*, s. 62; Bekir Topaloğlu, “Bâtın”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, 186.

⁸ Şihâbüddin b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiyetu’ş-Şihâb a’lâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, Dâru Sâdir, Beyrût, tsz, II, 29. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu hadisi, kutub-i sittede bulamadık. Ancak bunun, birçok tefsir ve Şii kaynaklarında geçtiğini gördük. *Biharü’l-Envâr*’da bu hadis ile ilgili bir bab da vardır. İbn Aşûr, bu rivayetin ravisi İbn Abbas’ın ya da diğer ravilerin sözü olabileceğini söylemektedir. (Bkz., Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Aşûr en-Tûnusî, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Dâru’t-Tûnusîye, Tûnus, 1984, I, 34).

⁹ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 89.

tın ve matla' ise bizim (irfân ehli) için olduğunu söylemiştir."¹⁰

O, Kur'ân'ın çeşitli mana katmanlarına sahip olduğunu düşünmektedir.

Ona göre Kur'ân, insanlar gibi gizli ve açık olarak iki farklı yöne sahiptir. Bunların her ikisi de anılan sıraya göre daha fazla zâhir (dışsal), diğeri bâtın (içsel) yönüdür. Kur'ân'ın bâtın yönü, sadece Allah'ın bildiği ve yorumunu Allah'tan başka hiç kimsenin bilmediği bir başka içsel yöne sahiptir. Hadîs'te denildiği üzere إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنًا, وَلِطَنِهِ بَطْنٌ إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ. *Kur'ân'ın zâhiri ve bâtını vardır. Bâtının da yedi bâtına kadar dereceleri vardır*¹¹ ifadesini aktaran Sadrâ, bunun tıpkı insanın sahip olduğu; tab', nefis, kalp, akıl, ruh, hafi ve ahfâ'dan oluşan içsel boyut safhaları şeklinde¹² dıştan içe doğru yer alan yedi deruni idrak derecelerine benzediğini savunmaktadır.¹³ Böylece Kur'ân-insan arasındaki yapısal benzerliklerden yola çıkarak Kur'ân'ın farklı katmanlarda yorumlanabileceğini belirtmektedir.

Molla Sadrâ Kur'ân'daki anlam düzeyini dörde ayırmaktadır. İlk iki düzey bu dünyaya yani, bu dünyadaki yaratıklara tahsis edilmiş iç ve dış duyuşsal algılamaya tekâbül eder. Üçüncü düzey, sadece zihnin kavrayabildiği ilahî düzen hükümranlığına tahsis edilmiş salt anlam alanıdır. Sonuncusuna ise, hiçbir duyu ve zihnin ulaşamadığı şeye ve bilinmeyen Allah'ın hükümranlığına tekâbül eder.¹⁴

Molla Sadrâ'nın Kur'ân'ın mana katmanları anlayışına işaret ettikten sonra *Tefsîrül-Kur'ân-ı Kerîm* adlı tefsirinde geçen bazı işârî tefsîr örneklerini sunmak istiyoruz.

Molla Sadrâ eserinde işârî tefsîr örneklerine çokça yer vermiş-

¹⁰ Sadrâ, *Mefâtih*, I, 117.

¹¹ Hafâcî, *Hâşiyetu's-Şihâb*, II, 29.

¹² Sadrâ, *Mefâtih*, I, 115.

¹³ Bkz. Orhan Atalay, "Kur'ân'ın İşârî Te'vili ve Molla Sadrâ Örneği", *Eskişeni*, 27, 2013, s. 44.

¹⁴ Şiğeri Kamada, "Kur'ân Tefsiri ve Mistik Felsefe Arasında Molla Sadrâ -Onun Zilzal Süresi'ni Tefsiri Aracılığıyla-" (Çev., Enes, Erdim), *Dini Araştırmalar*, X-28, 2007, s. 278.

tir. Biz burada sadece bir örnekle yetineceğiz.

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

“Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılm ve Allah’ın lütfundan isteyin. Allah’ı çok zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz.”¹⁵

Molla Sadrâ âyette namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılma ve Allah’ın fazlını aramanın; işarî olarak; “İnsanlara irşad ve ta’lim yapmak, hakikât yerlerine dağılmak, iyilikleri neşretmek/yaymak, kuvvetlerine göre kemâlât şekillerini dökmek için dönmeye” işaret ettiğini söylemektedir.¹⁶

O, zâhirî tefsîrdan işarî/irfânî tefsîre geçişte kullandığı anahtar ifadelere geniş yer vermiştir. Molla Sadrâ, işarî tefsîre yer verirken pek çok kavram kullanmıştır ki bu durum onun, söz konusu alanda fikrî zenginliğinin ve ilmî derinliğinin bir hayli fazla olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.2. Keşf-Şuhûd

Keşf sözlükte, kendisini örten ve kapatan bir şeyi kaldırmak, açmak, perdenin kalkması manalarına gelmektedir.¹⁷ Terim manası ise, perdenin arkasındaki gaybî manalara ve gerçeklere, bunları temaşa ederek mutallî olmak diye tarif edilmiştir.¹⁸ Yani, maddî olmayan gerçekleri maddî olmayan göz (basiret) ile görmek demektir.¹⁹

Molla Sadrâ, keşf ve şuhûdu iki kısma ayırmaktadır:

1- İşarî/sembolik keşf. Sembolik keşf, bâtunî duyularla hakikâtlere sembollerini idrak etmektir. Molla Sadrâ’ya göre insanın maddî duyuları olduğu ve bu duyularla dünyayı algıladığı gibi, insan ruhunun da kendine has duyuları vardır. Bu tarz keşifte gerçekler, ruhî duyulara semboller şeklinde belirtilmiştir. Meselâ

¹⁵ Cuma, 62/10.

¹⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 391. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 11, II, 27, V, 49, 294, VI, 30, 184, 229, VIII, 227.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, “kşf” md., IX, 300.

¹⁸ Cürçânî, *Ta’rifât*, “kşf” md., s. 265.

¹⁹ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Ankara, 2002., XXV, 315.

Hız. Peygamber, bazı mükâşefelerinde ilim ve marifet edinmeyi süt içmek şeklinde yorumlamıştır. Bundan dolayıdır ki Molla Sadrâ da, te'vîli rüya tabirlerine benzetmiştir. Bu benzetmeyi tuhaf görmemek gerekir. Zira bu dünyadaki maddî hayat, âhiretteki hayata nisbeten bir rüya gibidir.²⁰ Nitekim Hz. Ali şöyle demiştir: "İnsanlar uykudadırlar, öldüklerinde uyanırlar."²¹

2- Bilgisel (aynî) keşif. Bu keşif türünde semboller yoktur. Bu keşifte insan zihni ve ruhu bir olgudan/durumdan veya cümleden öyle gerçeklere sahip olur ki, normalde onlara sahip olması mümkün değildir. Bu durum, sadece anahtarının çevrilmesi ile bir bahçedeki güzelliklere aniden muttalî olmaya benzer. Bu basit hareketle pek çok gerçek açığa çıkmış olur. Bu tür keşiflere ilham ya da kuvve-i kudsiyye (kutsal güç) adı verilmiştir.²²

2.3. Seyr u sülûk

Seyr u sülûk; terim olarak "tasavvuf ve tarikata giren sâlikin manevî makamlarını tamamlayıncaya kadar geçirdiği aşamalar" diye tarif edilmiştir.²³

Molla Sadrâ'ya göre, varlıklar, vücûd ve kemâlât konusunda birbirinden farklı şeylerdir. İnsanın Allah'ın yoluna sülûk etmesi ve derecelerde/makamlarda yavaş yavaş ilerlemesi varlığın en aşağı mertebesinde en yüce mertebesine seyr etmesi, yer ve sıvı varlık derecesinin evvelinden, havaî ve nârî (ateş) varlığın derecesinin sonuna kadar terakkî etmesi gerekir. Oradan da nûrânî varlıkların derecelerine ki; -en yüce melekût mertebesidir- seyr etmeğe (yürümeye) başlar. İlk önce bâtinî seyrine varır, oradan da ateş oluşumuna (neş'etine) ulaşır. Bu, dünyada da ahirette de aynıdır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Aranızda cehenneme uğramayacak

²⁰ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 225-226.

²¹ Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 81. Bkz. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 312.

²² Sadrâ, *Mefâtiḥ*, I, 226-227.

²³ Bkz., Abdunnebi b. Abdurresûl el-Ahmed Negrî, *Câmiu'l-Ullâm fî Istilâhi'l-Fünûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrût, 2000, II, 115; Ebû Abdillâh Zeynu'd-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi'l-Kâdir el-Haneî er-Râzî, (Thk., Yûsuf Şeyh Muhammed), *Muhtârü's-Sihâh*, "slk" md., el-Mektebetü'l-Asrîyye, Beyrût, 1999, s. 152; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "syr" md., IV, 389; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 183.

hiç kimse kalmayacaktır. Bu Rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.”²⁴

Eğer dünyada ateşe maruz kalırsa ondan kurtulacaktır. Aksi takdirde ahirette onunla (ateşle) azap görecektir. Dünyada ateşe maruz kalma; tevbe ve pişmanlık ateşiyle kalbinin yanmasından ibarettir. Sonra riyâzât ve meşakkatli yükümlükler ateşiyle bedeninin yanması, sonra fikrî hareketler ve nefsanî intikaller ateşiyle zihninin tutuşması ve böylece burhan kuvveti ve iman nuru ile bu makamlardan melekût/nûrlar âlemine geçinceye kadar... ateş azabından kurtulur, cennet menziline ve Rahmân'ın komşuluğuna girer.²⁵ Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: “*Sonra Allah’a karşı gelmekten sakınanları kurtarırız da zalimleri orada diz üstü çökmüş hâlde bırakırız.*”²⁶

Böylece Molla Sadrâ, seyr u sülûka devam etmenin riyâzât ve meşakkat ile bir takım aşamalardan geçmekle mümkün olabileceğini belirtmektedir.

2.4. Vahdet-i Vucûd

Vahdet-i vücûd tasavvufî bir terim olarak, “Allah’tan başka varlık olmadığının idrâk ve şuuruna sahip olup bilme ve tanıma esasına dayanan bir düşünce tarzıdır.”²⁷

Molla Sadrâ “*Allah göklerin ve yerin nûrudur*”²⁸ âyetini yorumlarken, O’nun tüm mevcûdâtı yarattığını, eşyanın varlığının, mâhiyetin vücûd ile nitelenmesi sonucunda olmadığını, aksine Mubdî’nin/Yaratıcı’nın yaratmasıyla oluştuğunu söylemektedir. Böylece ona göre Allah, mevcûdâtın vücûdudur. Allah mevcûdâtın vücûdu olunca, mevcûdât ve mâhiyet ancak O’nunla meydana gelir.

O, bu âlemde gerçek varlık olarak Hak Teâlâ’yı kabul edip diğer varlıkların vücûdunu, O’na nisbetle parlak bir aynada görünen gölge ve hayallerden ibaret görmektedir.

²⁴ Meryem, 19/71.

²⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, II, 113, VIII, 392.

²⁶ Meryem, 19/72.

²⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara, 2014, s. 512.

²⁸ Nûr, 24/35.

Vahdet-i vücûd anlayışını İbn Arabî'den (v. 638/1240) iktibas ettiği görülen Molla Sadrâ, bu konuda bazı vahdet-i vücûdçu mutasavvıfların görüşlerine de yer vermiştir. Meselâ Hallac-ı Mansûr'a (v. 309/922) göre, "Allah mevcûdâtın kaynağıdır." Bazıları da "Allah göklerin ve yerin vücûdudur" demişlerdir. Şiblî'nin (v. 334/946) şu sözünün de bu anlamda olduğunu söylemektedir: "Cennette Allah'tan masivâ (Allah'tan başka) hiç kimse yoktur." Molla Sadrâ, Şiblî'nin Cennette hakikî olan vücûdu kastettiğini ifade etmektedir. O, Ebû Abbas'ın "dareynde sadece Rabbim vardır; O'nun varlığı dışında hiçbir mevcûdât yoktur" sözünün de aynı husûsa işaret ettiğini belirtmektedir. Hz. Ali'nin şu sözünün vahdet-i vücûd anlayışını pekiştirdiğini söylemektedir: لا أعبد ربًا لم أره "Görmediğim bir Rabbe ibadet etmem."²⁹ Ayrıca Müfessir, bu anlayışı desteklemek için Resûlullah'ın şu hadîsini de zikretmektedir: لا راحة للمؤمن من دون لقاء الله "Allah'ın huzuruna varmadan mümin için rahat yoktur."³⁰

O, vahdet-i vücûd anlayışını şu sözleriyle özetlemektedir: Varlıklar daha yok iken onlar Allah'ın ilminde vardı.³¹ Yani, Cenab-ı Hak ezelde vardı ve kendisiyle beraber hiçbir varlık yoktu. Bizi nasıl yaratacağını biliyordu. Allah'ın bilgisinde şeklimiz vardı.

Görüldüğü gibi müfessirimizin vahdet-i vücûd anlayışı, diğer vahdet-i vücûdçuların anlayışı gibidir.

2.5. Zühd ve Takva

"Zühd; "Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmak; değer vermemek; ne varlığa sevinmek, ne de yokluğa üzülme, Allah ile

²⁹ Muttahhir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bid'u ve't-Târîh*, Mektebetu's-Sakâfeti e'd-Dîniyye, Port Said, tsz, I, 74. Bu kaynakta yukarıdaki rivayet şöyle geçmektedir: Bir adam, Muhammed b. Ali veya Cafer b. Muhammed'e şöyle sordu: "Ey Resulullah'ın oğlu! Rabbine ibadet ettiğinde Onu gördün mü? O da, şöyle cevap verdi: "Görmediğim bir Rabbe ibadet etmedim." Adam: "Onu nasıl gördün?" dedi. O, "göz müşahedeyle Onu görmez, lakin iman gerçeğiyle kalpler Onu görür. O, duyu organlarıyla idrâk edilmez. Kıyaslarla da mukayese edilmez. Delillerle tanınır ve sıfatlarla nitelenir. Yaratma ve emretme Ona aittir. Hakikat ile azîz, adâletle de zelif kılar. O herşeye kâdirdir" şeklinde cevap verdi.

³⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 472-473; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 172.

³¹ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 758. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, I, 114, II, 451.

ğânî, Allah ile azîz olmak” demektir.³²

Takva ise sözlükte; tehlikeden korunmak demektir. Tasavvufî ıstılahta ise kalbi günahlardan temizlemek ve kişiyi Allah’tan uzaklaştıracak şeylerden kaçınmaktır.³³

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınsınız.”³⁴

Molla Sadrâ, tasavvufî bir konu olan takvanın; helal olan şeylerin fazlasından sakınmak manasına da gelebileceğini şu hadîse dayandırmaktadır:

إِنَّمَا سُمِّيَ الْمُتَّقُونَ مُتَّقِينَ لِتَرْكِهِمْ مَالًا بِأَسَ حَذْرًا عَمَّا بِهِ بَأْسٌ.

“Muttakilere muttaki denilmesinin sebebi, kötü olan şeyden sakınmak için kötü olmayan şeyleri terk etmeleridir.”

Molla Sadrâ, âyette geçen mana ile hadîsteki manayı uzlaştırmak için şu izahı yapmaktadır:

“Takva dinde korkulması gereken zarardan uzaklaşmak demektir. Din konusunda korkulması gereken zarar iki kısma ayrılmaktadır: Sırf haram, masiyet ve helalin fazlası olan. Zira helalin fazlasına dalmak da sırf harama celbetmektedir. Çünkü o nefsin aç gözlülüğünü, azgınlığını, serkeşliğini ve isyanını gerektirmektedir. Kim din husûsunda zarardan emin olmak istiyorsa, harama düşmemek için helalin fazlasından uzaklaşması gerekir. Taki bu kendisini her şerden korusun.”

Molla Sadrâ’ya göre, zühd ve takva gibi riyazî ibadetlerin hikmeti; marifetin başlangıcını, batnın (iç dünyanın) tasfiyesini, sırrın temizlenmesini, matlubun yüzünü görünceye kadar kalp aynasının perde ve pastan arındırılmasını sağlamaktır.

Dünyada zühd hangi bakımından olursa olsun, hiçbir şeydir. Çünkü dünya sırf bir hiçliktir.

Konuya ilişkin olarak Resûlullah’tan (s.a.s) rivâyet edilen ha-

³² Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 184; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 179.

³³ İsfehânî, *Mufredât*, s. 603; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 157.

³⁴ Bakara, 2/21.

diste, "eğer Allah katında dünyanın değeri bir sivrisineğin kanadı kadar olsaydı; dünyada kâfirlere bir yudum su içirmezdi"³⁵ denmektedir.

Molla Sadrâ, zaman bakımından dünya hayatının ahiret hayatına nazaran bir lahza (çok kısa bir zaman dilimi), mekân genişliği olarak da ahirete kıyasla bir zerre kadar olduğunu âyet ve hadislerle ortaya koyup bu az olan şeyi terk etmenin vacip olduğunu, hakikâtte bunu terk etmeden zühd olmayacağını ifade etmektedir.

Allah'ın ve isimlerin azametini tanımak isteyen, ahiretten de hatta zühtten de züht etmesi gerekir ki, nefsinden ve kalbinden tamamıyla kurtulsun.

Molla Sadrâ, sûfilerden şu rivâyeti nakletmektedir: "Dünyada zühd; nefsi rahatlatır. Ahirette zühd kalbi rahatlatır. Tamamıyla Allah'a yönelmek ise ruhu rahatlatır."³⁶

Böylece bazı sûfilerde görülen terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî (sâlikin kendi varlığını terkedip Hak'ta fâni olması) ve terk-i terk düşüncesi Molla Sadrâ'da da görülmektedir.

2.6. Zikir

Zikir kelime olarak "anmak, hatırlamak, zihinde tutmak, unutmamak ve yâd etmek manalarına gelmektedir. Tasavvufî ıstı-lâhta ise "Allah'ı anmak ve hatırlamak, O'nu unutmamak ve gaflet halinde olmamak, Allah'ı tehlîl, tekbîr, tesbîh, tahmîd cümleleriyle tekrarlamak" demektir.³⁷

Molla Sadrâ, uygulama biçimlerine göre zikri açıklamaya çalışmaktadır. O, hafî zikri, cehrî zikre tercih eder görünmektedir. Ona göre zikrin uygulama alanları şunlardır:

1- Dilin üzerine bir şeyin lafzını cârî kılmak. Bu, -bir şeyin lafzının o şeyin varlığı olmadığı gibi- gerçekte bir şeyin zikri olma-

³⁵ Ebû Abdilâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer b. Ali b. Hekmûn el-Kûdâî, *Musnedu's-Şihâb*, (Thk., Hamdî b. Abdilmecid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1986, II, 316; Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetillâh b. Asâkir, *Mu'cemu İbni Asâkir*, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2000, II, 840. Ayrıca bkz., Âl-i İmrân, 3/185.

³⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, V, 548.

³⁷ İsfehânî, *Müfredât*, s. 200; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 162.

maktadır..

2- Bir şeyin zikri, nefiste o şeyin manasını canlandırmaktan ibarettir. Yüce Allah şöyle buyurur: “Ben, beni zikredenin celîsiyim (arkadaşıyım).”³⁸ Şâyet bundan maksad kalp olmaksızın sadece dil ile zikir olsaydı o zaman Yüce Allah’ın bu cirm (yani zikreden beden) ile celîs olması gerekirdi.

3- Zikir, bazen zikreden şey manasına gelmektedir. Dinin tafsilatından bahseden kitaba da zikir denilir.³⁹ Bu anlamda peygamberlere inen tüm kitaplar zikirdir.

4- Zikir, namaz ve dua manasına da gelmektedir. Rivayette şöyle geçer: “Bir iş, Peygamberleri sıkıntıya düşürdüğünde, hemen zikre yani namaza sığınırldı.”⁴⁰

Ona göre zikrin en şereflişi şu zikirdir: “(يا هو يا من لا هو إلا هو)”
“Ey O, ey kendisinden başka olmayan O.” Çünkü bu zikir, bazı sırları içermekle beraber her şeye şahit olduğu halde Yüce Allah’ın, basit (mürekkebe olmayan) hakikâtiyle herkesten gâib olduğunu da iş’âr eder.”⁴¹ Bu münasebetle o yukarıdaki zikri tefsîrinde sıklıkla tekrâr etmektedir.⁴²

Molla Sadrâ Cuma sûresinin 10. âyetini tefsîr ederken, ticaret, alışveriş, yemek, içmek gibi şeylerin, marifetullahtan ve O’na ibadet etmekten kulları meşgul etmesin diye çok zikir yapmalarını emrettiğinden bahsetmektedir. Ona göre bunun manası, Allah’ı ticaretinizde ve sokaklarınızda zikrediniz. Bir şeyi veya ismi devamlı zikreden, ona ulaşmayı gerektirir. Sevginin alameti, mahbûbu (sevileni) zikretmekle gerçekleşmektedir. Ona göre gerçek zikir, kalbinin lisanıyla zikretmek ve zikredilenin şeklini kalbinde hatırlamaktır.⁴³

Ona göre zikir; rûhî, kalbî, nefsânî ve bedenî amellerin en fazi-

³⁸ Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, II, 171.

³⁹ Bkz., *Zuhruf*, 43/44.

⁴⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1040.

⁴¹ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 58.

⁴² Sadrâ, *Tefsîr*, I, 83.

⁴³ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 394-395.

letidir.⁴⁴

Molla Sadrâ, "Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz"⁴⁵ âyetinin tefsîrini yaparken de zikri; dilin, organ ve el ayakların, nefsin, kalbin, ruhun ve sırrın zikri olmak üzere altı kısma ayırmış, bunların neticelerini de şu şekilde sıralamıştır:

1- Lisanın (dilin) zikri: İkrar etmek olup neticesi can ve malın güvenle korunmasıdır.

"Siz imanla beni zikredin ki, ben de eman ile sizi zikredeyim."

2- El-ayak zikri: Onları sevaba ulaşmak için itâat ve ibadet ile kullanmakla olur.

"İtaat ile beni zikredin ki, ben de sevaplarla sizi zikredeyim."

3- Nefsin zikri: İslam nûruna ermek için emirleri kabul etmek ve yasaklardan kaçınmakla olur.

"Teslim olmakla beni zikredin ki, ben de sizi İslam nûruyla zikredeyim."

4- Kalbin zikri: Allah'ın ahlakına benzemek ve huzuruna ulaşmak için yerilmiş ahlakların değiştirilmesi, güzel ahlakların tahsil edilmesiyle olur.

"Beni, güzel ahlaklarla zikredin ki, ben de sizi istiğrak ile zikredeyim."

5- Ruhun zikri: Marifet ve hikmete ulaşmak için O'nu birlemek ve muhabbetle olur.

"Beni birlemek ve muhabbetle zikredin ki, ben de sizi tevhîd ve yakınlık ile zikredeyim."

6- Sırrın zikri: Yaratanın varlığına vücudu (varlığı) feda etmekle olur.

"Vücûd ve fenayı feda etmekle beni zikredin ki, ben de sizi şuhûd ve bekâ ile zikredeyim."⁴⁶

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ tefsirinde zikir konusuna yeteri

⁴⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 403.

⁴⁵ Cuma, 62/10.

⁴⁶ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 405. Ayrıca bkz., a.m., *Tefsîr*, VIII, 209.

kadar yer vermiş ve bu mevzuyla ilgili olarak farklı izahlar getirmiştir.

2.7. Sabır

Sabrın sözlük anlamı “engellemek, hapsetmek; güçlü ve dirençli olmak” demektir. Tasavvuf terimi olarak ise “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷

Molla Sadrâ, “*sabrederek ve namaz kılarak (Allah’tan) yardım dileyin*”⁴⁸ âyetinde geçen sabır kelimesinin lügatta şu anlama geldiğini belirtmektedir:

Sabır, “nefsin, sevdiklerini men etmesi ve hevâsını engellemesi” demektir. İnsanın lezzet ve ma’siyete sabretmesi için onda bir kuvvetin olması gerekir ki, bu da sabırdır.

Molla Sadrâ, sabrın ne olduğunu bazı sûfilerden faydalanarak şu şekilde açıklamıştır:

1- Sabır, kurtuluşun Allah’tan olduğunu beklemektir. Sabır en faziletli hizmet ve hizmetlerin en yücesidir.

2- Sabırdan murat; oruç tutmaktır. Nitekim hadîste de bu anlamda vârid olmuştur. Ramazan ayı için وهو شهر الصبر “*bu sabır ayıdır*”⁴⁹ demiştir. Çünkü oruçlu olan kendi nefsinin orucu bozacak şeylerden alıkoyar. Böylece nefsin hevası, onun yardımıyla yok olur.

3- Sabır, sabrın üzerine sabretmektir.⁵⁰

4. sabır; sâlikin derecelerinden, dinin ve salihlerin makamlarından biridir.⁵¹ O, sabrın insana özgü bir nitelik olduğunu şöyle anlatmaktadır:

Sabır, insanın özelliklerindedir. Hayvanlarda ve meleklerde sabır tasavvur edilmez. Hayvanlarda sabrın olmayışı, eksik olma-

⁴⁷ İshfâhânî, *Müfredât*, s. 306; Mustafa Çağrı, “Sabır” *DİA*, DİBY, İstanbul, 2008, XXXV, 337.

⁴⁸ Bakara, 2/45.

⁴⁹ Ebû Dâvût, *Sünnet*, 16; Nesâî, *Sıyam*, 82; Kuleynî, *el-Furû’ mine’l-Kâfi*, IV, 63.

⁵⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1165-1167.

⁵¹ Sadrâ, *Tefsîr*, IV, 1171.

larındandır. Meleklerde sabrın olmayışı onların kâmil olmalarındandır. Melekler şehvet olmaksızın akıldan yaratılmışlardır. Hayvanlar da akıl olmaksızın şehvetten yaratılmışlardır. İnsan ise şehvet ve akıl ile yaratılmıştır.⁵²

Sabır, her faydalıyı sana celbeder, zararlı olan her şeyi de senden defeder, o acı bir ilaç ve hoş olmayan bir içecektir. Bu ilaç böyle olunca, akıllı olan insan onu içmek ve yutmaktan hoşlanmaz ve acı keskin olmasına rağmen sabredip şöyle der: "Bir saatin acısı, bir senenin rahatıdır."⁵³

5. Her şeyin bir cevheri vardır. İnsanın cevheri akıldır. Aklın cevheri ise sabırdır.⁵⁴

O, Ebu Hasan b. Eslem'in (v. 242/856) sabredenleri şu kısımlara ayırdığını söyler: "(Sabredenler) üçtür.

1- Mutessabbir: Allah hakkında sabredip bazen sabreder, bazen de sabırsız olur.

2- Sâbir: Allah rızası için Allah hakkında sabreder, sabırsızlık göstermez. Lakin ondan şikâyet beklenir. Bazen de kendisinde sabırsızlık görülür.

3- Sebbâr ise Allah için Allah'la Allah hakkında sabredendir. Şâyet kendisinin üzerine tüm belalar gelse bile bunlardan aciz olmaz."⁵⁵

Görüldüğü gibi Molla Sadrâ'nın tefsirinde sabır konusuna, hem kendi verdiği ve hem de yaptığı nakillerden yeterli ölçüde yer verdiğini söylemek mümkündür.

2.8. Tevekkül, Rıza, Şükür

Sözlükte tevekkül; "işini gördürmek için birini vekil tayin etmek ve işini başkasına havale etmek" demektir. Terim olarak ise, "hareketlerini tabî-ilahî kanunlara uydurduktan sonra Allah'a dayanıp güvenmektir."⁵⁶

⁵² Sadrâ, *Tefsîr*, II, 1173. Krş., *Gazâlî, İhyâ*, VII, 214.

⁵³ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1184. Krş., *Gazâlî, İhyâ*, VII, 281.

⁵⁴ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1179.

⁵⁵ Sadrâ, *Tefsîr*, III, 1184.

⁵⁶ İsfehânî, *Müfredât*, s. 604; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 172.

Rıza; “hoşnut ve memnun olma, kabul etme, seçme” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise “kaderin acı tecellileri karşısında kalbin huzur ve sükûn halinde bulunması” demektir.⁵⁷

Şükür lügatte; “yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeniy iyiliğiyle övmek; minnettarlık duymak” anlamına gelir. Terim olarak ise, “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁸

Molla Sadrâ, “Allah’ın verdiği rızka O’nu yalanlayarak mı şükre diyorsunuz?”⁵⁹ âyetinin tefsîrinde tevekkül ve rıza makamı için şöyle demektedir: Bir insan tevekkül ve rıza makamına ulaştığında vahdet makamına da ulaşır. Böylece tamamıyla şirk şâibesinden muhlis olan bir kul haline gelir. Çünkü daha fazlasını celb etmek amacıyla ettiği şükürde gizli bir şirk vardır. Tevekkülde de aynı durum söz konusudur. Çünkü tevekkül; tevekkül eden ve tevekkül edileni gerektirir. İşini havale etme konusunda yükümlü olan kişi vekili tayin eder.

Rıza makamı; her ne kadar Allah’ın büyük kapısı olsa dahi bunda da şirk kokusu vardır. Çünkü razı olan, kendisinden razı olunan bir varlığa karşılık, kendisinde bir varlık iddia eder. Bu rıza makamı da tevhit derecesine ulaşanların derecelerinden aşağıdır. Şâyet bu derecelerden (tevekkül-şükür-rıza) geçerse tamamıyla saf olan fena makamına ulaşır. Çünkü sonuç ve dönüş Allah’adır.⁶⁰

Molla Sadrâ, tevekkül-şükür-rıza kavramlarını vahdet derecesine ulaşmak için birer derece olarak görmektedir. Ona göre bu makamların gereğini yapıp şirk kokusundan uzaklaşanların “fena fillah” makamına ulaşamamaları mümkün değildir.

⁵⁷ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 181.

⁵⁸ İsfehânî, *Müfredât*, s. 298; Mustafa Çağrıncı, “Şükür”, *DİA*, DİBY, İstanbul, 2010, XXXIX, 259.

⁵⁹ Vâkı’ a, 56/82.

⁶⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, VIII, 168.

2.9. Vesvese ve İlham

Vesvese sözlükte; “fısıltı, hışırtı, gizli söz, kuruntu” gibi anlamlara gelmektedir. Istilâhta ise “şeytanın ilkâ'ı, kötü bir işin yapılması ve iyi bir şeyin terkedilmesi için insanı kışkırtması” demektir.⁶¹

İlham, sözlükte; yutturmak ve feyz yoluyla bildirmek anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, herhangi bir mananın tefekkür ve istidlal yoluna başvurmaksızın insanların kalbine yerleştirilmesi demektir. Yani “kalpleri tasfiye edilmiş kişilere, âni olarak verilen tefekkür ve istidlal dışı bilgiler” kastedilmektedir. İlham, hem Peygamber hem de normal insanlar için sözkonusudur. Peygamberler için bağlayıcı iken normal insanlar için bağlayıcı değildir. İlham ile elde edilen bilgiler birbirleriyle çelişebilir.⁶²

Molla Sadrâ, “*ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır, demedim mi?*”⁶³ âyetini tefsir ederken, Allah'ın âlemde, insanoğlunun kalbi üzerine dört husûsta (hayır, şer, saadet ve şekavette) etki eden iki mahlûku olduğunu belirtmektedir.

Birisinin ismi, melektir. O, Allah'ın rahmet nûrundan yaratılmıştır. Diğerinin ismi, şeytandır. O da Allah'ın gazap ateşinden yaratılmıştır. İşte bu iki özelliğe şu kutsî hadis işaret etmiştir: “*Müminin kalbi, Rahmân'ın parmaklarından iki parmak arasındadır. (Onu) istediği şekilde çevirir...*”⁶⁴ Ayrıca Resûlullah'tan şu hadis rivâyet edilmiştir: “*Şeytanın insanoğluna lemmesi/dokunuşu (telkini) vardır. Meleğin de lemmesi/dokunuşu (telkini) vardır. Şeytanın lemmesi, kötülüğü va'd etmesi ve gerçeği yalanlamasıdır. Meleğin lemmesi ise hayrı va'd etmesi ve gerçeği tastik etmesidir. Kim bunu bulursa onun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamd etsin. Kim de diğerini bulursa*

⁶¹ Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer b. Ali e's-Sa'dî İbn Kettâ', *Kitâbu'l-Efâl*, Alemu'l-Kutub, Riyâd, 1983, III, 336; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “vsvs” md., VI, 255.

⁶² İsfehânî, *Müfredât*, s. 510; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 85; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 223.

⁶³ Yâsîn, 36/60.

⁶⁴ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşeri, *el-Fâik fi Ğaribi'l-Hadisi ve'l-Eseri*, (Thk., Ali Muhammed Becâvil-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, tsz, II, 282.

kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın."⁶⁵ Daha sonra Resûlullah (s.a.s) şu âyeti okudu: ⁶⁶ *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size, çirkinliği ve hayâsızlığı emreder. Allah ise size kendi katından mağfiret ve bol nimet va'dediyor. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakıyla bilendir."* ⁶⁷

Molla Sadrâ, ilhamın melek tarafından, vesvesenin de şeytan tarafından insanın kalbine dört şekilde vaki olmasından bahsetmektedir:

1- Kalbin sağ tarafında hâsıl olan ilim ve yakine karşılık kalbin sol tarafından sadır olan hevâ ve şehvet.

2- İnsânî âlem şekline benzer, büyük âlemden hâsıl olan ilmî şekil.

Bu, vesvese ile ilham arasında geçiş mertebesidir. Şayet sen âfâk ve enfüs âyetlerine, iştibah, gaflet ve yüz çevirme yöntemiyle bakarsan avâmm ve mukallidlerde olduğu gibi hayal ve vehmede, sana şüphe ve vesvese doğacaktır. Şüphe ve vesvese sol yöndedir. *"Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki yanlarına uğrarlar da onlardan yüzlerini çevirerek geçerler."*⁶⁸

Molla Sadrâ, şüphe ve vesvesenin sol taraftan geldiğini belirtmek için yukarıdaki âyeti delil getirmektedir.

Şâyet bu âyetlere tefekkür ve te'emül ile beraber nizam ve ihkam metoduna göre bakarsan, bu şüphe ve vehimler senden zâil olur, sağ tarafta olan kuvve-i aklıyede marifet ve yakîn meydana gelir. Böylece mukarreb meleklerden olur ve şeytanın askeri olmaktan kurtulursun. Çünkü muhkem âyetler, melekler, akıllar ve küllî nefisler mertebesindedir.

3- Seçkin Resûl, tâhir imamlar ve alimlere itaat etme karşılığında, tezkib, inkar, ta'tîl ve müşebbehe ehline uyma.

Sapıklık yoluna giren şeytanların derecesindedir. Kim sapıklık yoluna uyarsa şüphesiz lanetlenmiş şeytana uymuştur. Hidâyet yoluna giren meleklerin grubundandır.

⁶⁵ Tirmizî, Tefsîru Sûre, 2, 35.

⁶⁶ Sadrâ, Tefsîr, VII, 354.

⁶⁷ Bakara, 2/268.

⁶⁸ Yûsuf, 12/105. Ayrıca bkz., Bakara, 2/164.

Her kim ehlullaha ve gerçek ilham sahiplerine uyarsa şüphesiz o, Allah'ın Peygamberlerine ve iman ile yakine ilham olunan kutsal meleklerle uyumuş olur.

4- Gaye yönü ve dereceye göre; aklî, melekûtî küllî müdebbirat meleklerle yönelmek; onlarla beraber olmayı ve onlardan marifeti tahsîl etmeyi gerektirir. Meleklerden alınan ilimler, ta'akkul ve küllî ilhamlar kabilindedir.

Buna karşılık Allah tarafından hacbedilmiş (engellenmiş), karanlıklarda hapsedilmiş ve uzaklaştırılmış şeytanlara yönelmek, hile ve tuzakları kazanmak, onlardan istifade etmek, süflî işlerle ilgili cüz'î fikirler kabilindedir.

İnsan birinci yönde melekler ve Rahmân'ın askerlerine benzer. İkinci yönde cehennem tabakalarında olan şeytan ve azgın cinlere benzer.

Molla Sadrâ, vesvese ve ilhamın kaynağı ile alakalı olarak şöyle demektedir: Cehaletin aslı şeytandandır. Hidâyet, basîret ve yakînin aslı ise melektendir.⁶⁹

Molla Sadrâ, melek ve şeytanın lemmesinin birbirinden ayırt edici bir özelliğın olduğunu şöyle ifade eder: İçten gelen seslenmeler (lemmeler) melekler tarafından olup onlara güvenmek ve itimat etmek gerekir, dıştan gelenler ise şeytandandır (ki, onlara da itibar etmemek lazımdır).⁷⁰

Sonuç

Molla Sadrâ, Safevî döneminde yetişmiş bir filozof olmakla beraber aynı zamanda Sufî bir müfessirdir. O tasavvufa, felsefe ve hikmeti mezcederek "Hikmetu'l-Muteâliyye" adında, yeni bir yapı oluşturmuştur. Yazmış olduğu on sure ve iki ayetin tefsirinde Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında tasavvufî kavram ve konulara da yer vermiştir. Vahdet-i Vücut konusunda Gazzali, İbnu'l-Arabi ve diğeri sufilerden etkilenmiştir. Âyetlerde geçen tasavvufla ilgili kavram ve konuları ele alırken zahir-batın yönlerine değinmiştir.

⁶⁹ Sadrâ, *Tefsîr*, VII, 366-370.

⁷⁰ Sadrâ, *Tefsîr*, I, 34.

Ayrıca keşf-şuhûd, seyr u sülûk, vahdet-i vücûd, zühd ve takva, vesvese ve ilham, zikir, fikir, tevekkül, rıza, şükür gibi kavramları da tefsirine alıp yorumlamıştır.

KAYNAKLAR

KUR'ÂN-I KERÎM

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs a'mmâ İste- here mine'l-Ehâdîsi a'la Elsineti'n-Nâs*, I-II, Mektebetu'l-Kutsî, Kâhire, 1351 h.

ATALAY, Orhan, "Kur'ân'ın İşârî Te'vîli ve Molla Sadrâ Örneği", *Eskiyeni*, 27, 2013, 39-48.

_____, "Vahiy ve Molla Sadrâ'nın Yorumu", *Ekev Akademi Dergisi*, III-2, 2001, 33-53.

ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜİF Yay., Ankara, 1974.

Sünenü'l-Kübrâ, (Thk., Muhammed Abdu'l-Kâdîr), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

BEYHAKÎ, Ahmet b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdi el-Horâsânî, Ebûbekir, *Şuabu'l-İman*, (Thk., Abdu'l-Â'li Abdulhamid el-Hamîd) I-XIV, Mektebetu'r-Rüşd, Bumbay (Hint), 2003.

CÛRCÂNÎ, *Kitabu't-Ta'rifât*, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, Dâru'n-Nefâis, (Thk., Muhammed Abdurrahman, el-Mer'âşlî), Beyrût, 2012.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Sabır" *DİA*, DİBY., İstanbul, 2008, XXXV, 337-339.

_____, "Şükür", *DİA*, DİBY., Ankara, 2010, XXXIX, 259-261.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, MİFY., İstanbul, 2012.

_____, *Tefsîr Usûlu*, MİFAV, İstanbul, 2008.

_____, *Kur'ân Tarihi*, MİVAF, İstanbul, 2011.

_____, *Vahiy Gerçeği*, MİFAV, İstanbul, 2011.

ERBİLÎ, Muhammed Emin el-Kurdî, *Tenvîru'l-Kulûb fi Muameleti Allami'l-Guyûb*, (Thk.,

_____, *Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâleti li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrût, 2005.

GAZÂLÎ, Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu*

- Ulûmi'd-Dîn*, I-VII, Dâru'l-Minhâc li'Neşri ve't-Tevzî', Cidde, 2013.
- HAFÂCÎ, Şihâbuddin b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetu's-Şihâb a'lâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Dâru Sâdır, Beyrût, tsz.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetillah, *Mu'cemu İbni Asâkir*, I-III, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2000.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Aşûr en-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Dâru't-Tûnûsiyye, Tûnus, 1984.
- İBN KETTÂ', Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer b. Ali e's-Sa'dî, *Kitâbu'l-Efâl*, I-III, Alemu'l-Kutub, Riyâd, 1983.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dînûrî, *Çarîbu'l-Kur'ân*, (Thk., Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), Mısır, 1978.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, Ebu Abdullah, *Sünen-i İbn-i Mâce*, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrût, tsz.
- İBN MANZÛR, Cemalettin Muhammed el-Mukarrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Manzûr el-Ensârî, *Lisanu'l-Arap*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrût, 1414 h.
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğîb, Hüseyn b. Muhammed, b. Muffedal, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, (Thk., İbrâhîm Şemşu'd-Din) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2013.
- KULEYNÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak, *el-Furû' mine'l-Kâfi*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tehran, 1387 h.
- _____, *Usûlu'l-Kâfi*, I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran, 1365 ş.
- MECLÎSÎ, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li Dureri Ahbârî'l-Eimmeti'l-Ethâr*, I-XXV, Müessesetu İhyâi'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kum, 1430.
- el-MEKTEBETU'Ş-ŞÂMİLEH, Son Versiyon (Sürüm), 3.61.
- MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî, *Kûtü'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahmûd ve Vasfu Tarîki'l-el-Mûrîd ilâ Makâmi't-Teohîd*, (Thk., Âsım İbrâhîm el-Keyâlî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2005.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîhi*

- Müslim*, I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, trz.
- NEKRÎ, Abdunnebi b. Abdurresûl el-Ahmed, *Câmiu'l-Ulûm fî Istilâhi'l-Fünûn*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrût, 2000.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Hurasânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, el-Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1986.
- PÜRCEVÂDÎ, Nasrullah, "On iki İmam Şiîliğinde Tasavvufa Muhalefet", (Çev., Abdullâh Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, XI-1, 2002, 233-242.
- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyini et- Teymî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, Dâru İhyâi et-Turâsi'l-A'râbî, Beyrût, 1420 h.
- SADRÂ, Muhammed b. İbrahim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-VIII, İntişarat-ı Bonyad-i Hikmet-i İslami Sadrâ, Tahran, 2000.
- _____, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-II, Müessesetu't-Tarihi'l-Arabî, Beyrût, 1999.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, Ebu İsa, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmîzî*, I-V, Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Bâtın", *DİA*, İstanbul, 1992., V, 187-189.
- ULUDAĞ, Süleyman, "İşârî Tefsîri" *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 424-428.
- _____, "Keşf" *DİA*, DİBY., Ankara, 2002, XXV, 315-317.
- _____, "Nefis" *DİA*, DİBY., İstanbul, 2006, XXII, 526-529.
- YILMAZ, Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.
- ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eseri*, (Thk., Ali Muhammed Becâvîl-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm) I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, tsz.